

ӘОЖ 598.243.1 <https://doi.org/10.54944/kzbch922fn45>

Қаратау өңіріндегі жасанды және табиғи су көздерінде кездесетін су маңы құстары жайлы материалдар

Толбаев Н.Б., Сержанова А.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
E-mail: tonus6@mail.ru

Тұжырым: Қаратау таулы жотасының маңайында табиғи көлдердің болмауына байланысты мұнда жасанды су қоймалары құрылған. Ауыл шаруашылығында кеңінен қолданыста болатын бұл жасанды көлдерді көптеген құстар тіршілік ортасына айналдырған. Аса маңызды экожүйе болғандықтан жасанды көлдер тек қана су және су маңы құстарына емес, сонымен қатар басқа да тобыр өкілдерін еліктіретіні анық. Мұнда кездесетіндерінің басым көпшілігі – өтпелі құстар: зерттелген су көздері көптеген құстар үшін тиімді қорек базасы және уақытша тұрақтары. Өтпелі құстардан басқа мұнда ұялайтын және қыстайтын өкілдері де жетерлік.

Кілт сөздер: Құстар, орнитофауна, су қоймасы, өтпелі құстар, ұялау.

Кіріспе

Зерттеу нысандары ретінде жасанды су көздері – Қосқорған, Ойық пен Торлансу су қоймалары және Сырдария өзенінің тасқын кезінде пайда болатын және айқын батпақтанып кететін уақытша көлшіктері нысанға алынды. Көрсетілген су көздерінің аса маңыздысы болып Қосқорған су қоймасы және Сырдария өзені табылады, себебі мұнда судың және жағалаудағы шалғындықтардың көлемі өте үлкен әрі құстардың қоректік базасы болатын ұсақ жәндіктерге бай. Сырдария өзенінің маңайында пайда болатын тұрақсыз көлшіктер құстардың тек көктемгі тұрағы бола алады. Күзде өзеннің өзінде су тартылып, деңгейінен түсіп кетеді. Су қоймаларының суы тартылса да, белгілі деңгейде тоқтайды, ондағы қорек айтарлықтай кемімейді. Су маңы құстары үшін ол өте қолайлы (Березовиков, Ерохов, 2000; 2009; Хроков, 2010; Ерохов, Березовиков, 2009, ч. 1 и 2; www.birds.kz).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында су маңы құстары мен олардың тіршіліктік ерекшеліктерін бірнеше рет бақылау, ұяларын анықтау және сараптау әдістері қолданды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Зерттеу аймағында келесі құстардың түрлері анықталды:

Татреңтәрізділер отряды – Charadriiformes Huxley, 1867

Бізтұмсықтылар тұқымдасы – Recurvirostridae, Bonaparte, 1854

1. Ұзынсирақ балшықшы – *Himantopus himantopus*, L., 1758

Қосқорған су қоймасының жағалауында жиі кездесетін татреңтәрізді құстардың өкілі. Жиі ұялап жататыны анықталды. Ұясы шалшық, сазды жерлерде аласа ойыстың ішінде, шамамен 3-4 жұмыртқа салады. Кейбір жағдайларда екі рет балапандайды. Екі рет бақылаулар жүргізу барысында олардың ұяларының өзге жануарлармен бұзылғаны анықталды. Және бақылаудағы құстар басынан ұя салуға әрекеттенуі де байқалды.

2. Бізтұмсық – *Recurvirostra avosetta*, L., 1758

Зерттеу ауданында жиі кездеспейтін, тек қана ұшып өтетін құс. Кейбір жылдары мұнда қыстауға қалады. Зерттеу барысында үнемі жалғыз, кейде 2-3 дара болып жүретіндігі бақыланды.

Тауқұдіреттер тұқымдасы – Scolopacidae, Vigors, 1825

1. Бөрте балшықшы – *Tringa glareola*, L., 1758

Зерттелген алқаптың маңайында сәуірден маусымға дейін кездестірілді. 2014 ж. 14 сәуірде бір дарасы, 6 мамырда бірнешесі бақыланды. Оның алдында және одан кейін бұл құс біз зерттелген аумақта байқалмады. Біз зерттеген су қоймалардың бойында ұяламайды. Нағыз балшықшы, топаңдарда жиі мекен ететіндігі анықталды. Қосқорған су қоймасында көктемде және күзде ұшып өтеді.

Қаратау өңірінде орналасқан Ойық, Торлан су деген басқа су қоймалардың бойынан да кездестірілді. Көбіне, шағын топтарда, кейде өзге тобыр өкілдерімен бірігіп жүретіндігі анықталды.

2. Шөпілдек – *Tringa totanus*, L., 1758

Біз зерттеген алқапта мүлдем ұяламайды, дегенімен, өте жиі кездеседі – көктемнің наурыз, сәуір айларында және жаз-күз мезгілдерінде (қазан айына дейін). Тек жағалаудан қорек іздеп, тауып жейді. Қосқорған су қоймасының акваториясына келгенде, әсіресе көктем айларында шоғырлар түзеді. Бұл құс наурыз-сәуір айларында Сырдария өзені арнасынан шығып, көптеген уақытша шалшық көлшіктер түзгенде, көптеп кездеседі. Өзге балшықшылар мен шалшықшылардың үлкен шоғырында араласып жүретіндігі байқалды.

3. Үлкен балшықшы – *Tringa nebularia*, Gyunnerus, 1767

Сырдария өзенінің тасуынан туған уақытша көлшіктерде кездесті. Негізінен, өтпелі құс. Ұялары зерттеу барысында табылмады. Уақытша кездесуі көктем және күз мезгілінде. Шағын топтар құрып жүреді, кейде 28-42 даралардан тұратын шоғырлар түзеді. Қосқорған қоймасында екі рет ғана бақыланды: 13 сәуірде, 2014 жылы – сегіз құс, 31 наурызда, 2015 жылы – төрт құс.

4. Үлкен шырғалақ – *Limosa limosa*, L., 1758

Бұл құс та Сырдария өзенінің маңайында кездестірілді. Қосқорған, Ойық су қоймаларында кездеспеді, ал Торлан суда бір рет екі дарасы байқалды.

5. Мамырқұс – *Actitis hippoleucos*, L., 1758

Ұялауы ықтимал. Зерттеу барысында барған әр учаскеде ұшып, қонып, бір жерде бірнеше уақыт отырғаны бақыланды, бірақ барып көріп ұяларын анықтауға мүмкіндік болмады. Зерттеу акваторияларында бірнеше даралары шағын топтар құрап кездесті (5-9 құстан).

6. Бұлыңғыр балшықшы – *Tringa ochropus*, L., 1758

Барлық зерттеу кезеңдерінде тек бір рет ғана кездестірілді: Сырдария өзенінің маңайында шалғындық жағалауларында бір дарасы бақыланды.

Қарақастектестер – Glareolidae Brehm, 1831

1. Шабындық қарақасы – *Glareola pratincola* L., 1766

Қыстауы және ұялауы мүмкін. Зерттеу аймағында тек 2 рет көктемде кездестірілді. Негізінен, шоғыр түзіп тіршілік етуге бейімді және өзге су маңы құстарымен бірге жүреді. Көктемдегі бақылауда 2014 жылдың 31 наурызында және 9 сәуірінде шағын топтар болып кездесті – 3-4 дарадан.

Татреңдер тұқымдасы – Charadriidae Gray, 1840

1. Қызғыш – *Vanellus vanellus* L., 1758

Жиі кездесетін және ұялайтын құс. Көбіне жалғыз, немесе жұп болып жүреді. Жыныстық диморфизм айқын емес. Ұялары шалшық жерлерде шағын жер ойысында орналасады. Сондықтан да су деңгейі көтеріліп кетсе, ұялары мен жұмыртқалары су астында қалады. Мұндай жағдай болған жағдайда бірнеше рет ұялауы ықтимал. Жұмыртқаларын шағын тастар мен жасыл өсімдіктер арасында дер кезінде таба алу қиындықтар туғызады,

себебі олар сол қоршаған ландшафтпен түстес және жақсы жасырылған. Бір табылған ұяларды қайта айналып табу қиындыққа соғады.

2. Үлкен тұмсықты шүрілдек торғай – *Charadrius leschenaultii* Lesson, 1826

Үлкен тұмсықты шүрілдек – зерттеу аймағында жиі кездесетін және ұялайтын құс. Денесі расында да торғайдың денесінен шамалы ғана үлкен. Шөлді-далалы жерлерде, тау баурайларының жазықтарында және сирек аласа шөптесінді өсімдіктермен көмкерілген алқаптарында мекен етеді. Біз зерттеген акваторияда аз кездесті. Көктемде наурыздың соңында-сәуірдің басында ұсақ топтар болып (3-12 құс) келеді. Күзгі ұшып кетуі жайлы ақпараттар жоқ.

Дегелектәрізділер тобыры – Ciconiiformes, Bonaparte, 1854

Құтандар тұқымдасы – *Ardeidae*, Leach, 1820

1. Үлкен аққұтан – *Egretta alba* L., 1758

Жыл көшпелі құс. Жазық суларының жағалауларын мекен етеді. Ең алғашқы кездестіру біздің алқапта наурыз айының 2014 жылдың 11 жұлдызында болды. Қысы жайлы жылдары біз зерттеген аймақта қыстауы мүмкін. Оның дәлелі ретінде Құсшы-ата өзенінің арнасында бірнеше рет жалғыз құстар кездестірілген ақпарат болады. Біз зерттеген аймақта ***Egretta alba alba*** (Linnaeus, 1758) түр тармағы кездеседі.

Кездескен құстардың сандық сұрыптамасы жасалынды. Ол сұрыптау нәтижесі кестеде көрсетілген.

Кесте-1 – Зерттеу аймағындағы құстардың таралуы және кездесу жиілігі (2014-2015 жж.)
Table-1 – Distribution and frequency of occurrence of birds in the research area (2014-2015)

№	Су қоймаларының атаулары	Қосқорған		Ойық		Торлан су		Сырдария өзенінің маңайы	
		күз	көктем	күз	көктем	күз	көктем	күз	көктем
Татреңтәрізділер тобыры – Charadriiformes Huxley, 1867									
Біztұмсықтылар тұқымдасы – Recurvirostridae, Bonaparte, 1854									
1	Ұзынсирақ балшықшы - <i>Himantopus himantopus</i> L., 1758	24	48	1	7	11	17	31	34
2	Біztұмсық – <i>Recurvirostra avosetta</i> , L., 1758	7	12	-	-	-	2	3	11
Тауқұдіреттер тұқымдасы – Scolopacidae, Vigors, 1825									
3	Бөрте балшықшы – <i>Tringa glareola</i> , L., 1758	14	37	4	21	-	12	11	64
4	Шөпілдек – <i>Tringa totanus</i> , L., 1758	7	8	-	3	-	2	-	4
5	Үлкен балшықшы – <i>Tringa nebularia</i> , Gyunnerus, 1767	-	17	-	-	1	1	14	23
6	Үлкен шырғалақ – <i>Limosa limosa</i> , L., 1758	12	18	1	-	-	-	19	43
7	Мамырқұс – <i>Actitis hippoleucos</i> , L., 1758	4	14	-	-	-	-	16	28
8	Бұлыңғыр балшықшы – <i>Tringa ochropus</i> , L., 1758	1	4	-	-	-	-	4	9
Қарақастектестер – Glareolidae, Brehm, 1831									
9	Шабындық қарақасы – <i>Glareola pratincola</i> , L., 1766	1	1	-	-	-	1	6	13
Татреңдер тұқымдасы – Charadriidae, Gray, 1840									
10	Қызғыш – <i>Vanellus vanellus</i> , L., 1758	7	38	1	5	-	4	7	24
11	Үлкентұмсықты шүрілдек торғай - <i>Charadrius leschenaultii</i> , Lesson, 1826	1	3	-	1	-	2	10	39
Дегелектәрізділер тобыры – Ciconiiformes, Bonaparte, 1854									
Құтандар тұқымдасы – Ardeidae, Leach, 1820									
12	Үлкен аққұтан - <i>Egretta alba</i> , L., 1758	3	7	-	-	-	-	4	7

Кестеде көрсетілгендей, аталған құстардың тіршіліктік бейімделуін, экологиялық ерекшеліктерін зерттеген төрт су көздерінде жасалынды. Бақылау жұмыстары бірнеше рет орындалды: күзде және көктемде. Кестеде бақылаулар кезіндегі жалпы кездестірілген құстар саны көрсетілген. Ондай жасаудың бірден бір себебі, зерттелген құстардың өтпелі, қыстаушы немесе ұялайтындығын анықтау болды. Кейбір құстар зерттеу су көздерінің біреулерінде мүлдем кездеспеді.

Зерттеу жұмысында тек бірнеше құстар ғана бақылау нысаны ретінде алынды. Толық орнитофаунаны сипаттау және систематикалық сұрыптау жүргізу болашақта жоспарланған. Мұнда берілген ақпарат тек белгілі бір бөлігін қамтыған. Бұл бағыттағы жұмыстар жалғастырылуды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Березовиков Н.Н., Ерохов С.Н. 2009. Состояние орнитофауны водоёмов Кустанайской области в период усыхания озёр и засухи летом 1998 года. Русский орнитологический журнал. 18 (492): 1050-1066.

Березовиков Н.Н., Ерохов С.Н., Белялов О.В. Корнифоауне озер Кокчетавской возвышенности (Северный Казахстан). Материалы к распространению птиц на Урале, в Приуралье и Западной Сибири. - Екатеринбург, 2000. С. 34-42

Ерохов С.Н., Березовиков Н.Н. 2009. Материалы к орнитофауне озёрной степи и лесостепи Кустанайской области. Часть 1. Русский орнитологический журнал. 18 (516): 1715-1742.

Ерохов С.Н., Березовиков Н.Н. 2009. Материалы к орнитофауне озёрной степи и лесостепи Кустанайской области. Часть 2. Русский орнитологический журнал. 18 (517): 1751-1780. www.birds.kz

Хроков В.В. 2010. Наблюдения за птицами в Центральном и Юго-Восточном Казахстане в мае 2010 года. Русский орнитологический журнал. Том 19, Экспресс-вып. 594: 1580-1583

REFERENCES

Berezovikov N.N., Erokhov S.N. 2009. The state of the avifauna of the reservoirs of the Kustanai region during the period of drying up of lakes and drought in the summer of 1998. Russian Ornithological Journal. 18 (492): 1050-1066.

Berezovikov N.N., Erokhov S.N., Belyalov O.V. 2000. To the avifauna of the lakes of the Kokchetav Upland (Northern Kazakhstan). Materials for the distribution of birds in the Urals, in the Urals and Western Siberia. Yekaterinburg: 34-42.

Erokhov S.N., Berezovikov N.N. 2009. Materials for the avifauna of the lake steppe and forest-steppe of the Kustanai region. Part 1. Russian Ornithological Journal. 18 (516): 1715-1742.

Erokhov S.N., Berezovikov N.N. 2009. Materials for the avifauna of the lake steppe and forest-steppe of the Kustanai region. Part 2. Russian Ornithological Journal. 18 (517): 1751-1780. www.birds.kz

Khrokov V.V. 2010. Birdwatching in Central and South-East Kazakhstan in May 2010. Russian Ornithological Journal. Volume 19, Express issue. 594: 1580-1583.

Толбаев Н.Б., Сержанова А. Материалы о прибрежных птицах, встречающихся в искусственных и природных водоемах Каратауского региона

Аннотация: В связи с отсутствием естественных озер в окрестностях горного хребта Каратау здесь созданы искусственные водоемы. Эти искусственные озера, широко используемые в сельском хозяйстве, были превращены в среду обитания многих птиц. Очевидно, что искусственные озера, являясь важнейшей экосистемой, привлекают не только водных и околоводных птиц, но и представителей других отрядов. Подавляющее большинство встречающихся здесь - перелетные птицы: изученные источники воды являются эффективной питательной базой и временными стоянками для большинства птиц. Кроме перелетных птиц, здесь имеются гнездящиеся и зимующие представители.

Ключевые слова: птицы, орнитофауна, водоем, перелетные птицы, гнездование.

Tolbaev N.B., Serzhanova A. Materials about coastal birds found in artificial and natural reservoirs of the Karatau region

Abstract: Due to the absence of natural lakes in the vicinity of the Karatau mountain range, artificial reservoirs have been created here. Widely used in agriculture, these artificial lakes have been converted into habitats for many birds. It is obvious that artificial lakes, being the most important ecosystem, attract not only water and near-water birds, but also representatives of other orders. The overwhelming majority of those found here are migratory birds: the studied water sources are an effective nutritional base and temporary stops for most birds. In addition to migratory birds, there are nesting and wintering representatives here.

Key words: birds, avifauna, reservoir, migratory birds, nesting.